

УДК 94:63 (477)

Неля РОМАНЮК

(Житомир, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: 1861-1914 рр.

Розглядаються особливості розвитку підприємництва, різні його види у сільському господарстві і промисловому виробництві Київської, Подільської і Волинської губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: підприємництво, сільське господарство, цукрова, винокурна, борошномельна промисловість, Київська, Подільська і Волинська губернії.

Розвиток ринкової економіки в Україні, невід’ємною складовою якої є підприємництво, зумовлює звернення до історії цього явища, його об’єктивної оцінки. Актуальність теми полягає у необхідності перегляду застарілих стереотипів у дослідженні особливостей соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії, коли під впливом реформ 60-70-х рр. XIX ст. та століпінської аграрної політики, відбувалося формування ринкової економіки, здійснювалася активізація підприємницької діяльності. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. підросійська Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції.

Доцільно продовжити вивчення проблеми підприємництва з урахуванням особливостей регіонів. Оскільки по-різному виявлялися чинники його розвитку, діяльності підприємців та їх організацій в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українських губерній. Так, у Донбасі підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості. Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. У регіоні, в який входили Київська, Подільська і Волинська губернії, підприємці відігравали значну роль у розвитку землеробства, тваринництва та переробної промисловості.

Скасування кріпосного права у 1861 р. та наступні реформи для усіх верств тодішнього суспільства стали тим чинником, який спонукав пристосуватися до нових реалій, трансформації економічного мислення, перебудови характеру господарювання. У сферу підприємницької діяльності втягувалися найбільш підприємливі, працьовиті та матеріально спроможні люди з різних верств тогочасного суспільства. В умовах Київської, Подільської і Волинської губерній провідну роль в інтенсифікації виробництва займали сільські підприємці, чисельність яких зростала. Соціальною основою формування

підприємців були поміщики, які перейшли на ринкові методи господарювання; купці, чумаки, скупники, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, заможні селяни, які зуміли пристосуватися до нових умов.

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості а, відтак, підприємництва, стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які в своїх маєтках у нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності. В умовах краю Бобринські, Браницькі, Балашови, Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Ярошинських та ін. зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності – вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі і цукрова, борошномельна та винокурна промисловість. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості.

Відомими підприємцями були графи Бобринські, які поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою на власних цукрових заводах і млинах. Зокрема, О. Бобринський запроваджував кращі прийоми обробітку ґрунту та догляду за посівами цукрових буряків. Ним було придумано багато землеробських знарядь. Глибока оранка, запроваджена О. Бобринським, сприяла отриманню високих врожаїв цукрових буряків вищої якості. Він започаткував у своєму господарстві метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом [1: 164; 2: 280-281]. На початку XX ст. графам Бобринським належали 5 цукрових заводів і млини у Київській губернії.

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл вже використовували дев'ятипільля [3: 46]. Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях [4].

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. Завдяки інтенсивному веденню сільського господарства у своїх маєтках Терещенки отримували значні прибутки, зуміли вигідно вкласти свої капітали у промислове виробництво і стати потужними виробниками цукру та іншої продукції [5: 10].

Значну кількість сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і господарства заможних селян. Про кращі зразки господарювання хуторян свідчать звіти повітових землевпорядних комісій. Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хуторських і відрубних господарств 15 – «достатньо стійкі». У цих господарствах впроваджена покращена сівозміна з багаторічними бобовими культурами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки її реалізовувалися на ринку [6: 319-343].

Автором підраховано, що обсяги промислового виробництва у Київській, Подільській і Волинській губерніях зросли майже у 15,5 разів з 25 275 453 руб. у 1861 р. до 391 319 127 руб. у 1911 р., переважно за рахунок сільської переробної промисловості [7; 8: 60-62; 9; 10]. Обсяги промислового виробництва в губерніях краю зростали за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробництва. Помітно зростала продуктивність

праці. Продукція цукрової, винокурної і борошномельної галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва губерній краю (78,2% або 19 786 061 руб. у 1861 р., і 93,2% або 364 941 448 руб. у 1911 р.). Більше половини загального фабрично-заводського виробництва складало виробництво цукру.

Характерними ставали нові організаційні форми виробничої діяльності: створення пайових товариств, акціонерних компаній, монополій, що урізноманітнювало підприємницьку діяльність. Із середини 1860-х рр. підприємці у цукровій промисловості для нарощування потужностей і виживання у конкурентній боротьбі почали створювати пайові товариства. Так, у 1913-1914 рр. за підрахунками автора зі 148 цукрових заводів, які працювали у досліджуваних губерніях, власниками 93 (майже 70 %) – були товариства [4]. У 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат.

Уміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, у чий власності перебувало декілька цукрових заводів. Значні прибутки отримували підприємці, яким вдалося створити потужні механізовані підприємства, запровадивши більш прогресивну технологію виробництва. Так, за відомостями 1913 р. великими обсягами виробництва відзначалося Товариство Корюківських цукрових заводів, в яке входили Лебединський – у Київській, Корюківський і Орловсько-Спаський – у Чернігівській і Заливанщинський – у Подільській губерніях. Олександрівському Товариству цукрових заводів належали Матусовський і Райгородський – у Київській, Новоселецький – у Волинській, Старинський – у Полтавській, Одеський – Херсонській губерніях. До складу правління обох товариств входили: С. Рафалович, А. Френкель, А. Покотілов, А. Гольденберг, А. Добрий. У Подільській губернії підприємницький хист, вміння отримувати прибутки виявляли Товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могилянського, Ялтушковського, Гніванського, Красносілківського цукрових заводів [4].

Винокуріння також становило важливу статтю прибутків підприємців Київщини, Поділля і Волині. На відміну від цукрової промисловості, у винокурній – була велика кількість дрібних підприємств. Прибуткові заводи (середні в галузі з кількістю робітників 20-45) створили: у Київській губернії – К. Балашова (Байбузи Черкаського повіту), Л. Куценогий і М. Шпільберг (Іваньки Уманського повіту), Ф. Росцишевський (Косари Чигиринського повіту), С. Мерінг (Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії –

княгиня М. Щербатова (Немирів Брацлавського повіту), А. Алтман (Ладижин Гайсинського повіту), князь О. Орлов (Чечельник Ольгопольського повіту) [4].

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості. Найбільшим був млин у Києві Акціонерного Товариства, в склад правління якого входили: Л. Бродський, А. Бродський, А. Гольденберг. У Погребищах Бердичівського повіту ефективну роботу парового млина забезпечувало правління Акціонерного Товариства у складі Я. Вальденберга та І. Бермана. По 600-800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії – Н. Головчинера (Турбово Бердичівського повіту), К. Красномовид (Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії – С. Авербуха (Сокоlecь Брацлавського повіту) [4].

Дослідження архівних документів свідчить про те, що в кожній губернії, виходячи з її специфічних умов, поряд з розвитком підприємництва у цукровій, винокурній і борошномельній промисловості, які займали провідне місце в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., відбувався розвиток різних його форм в інших галузях виробництва. У Київській губернії працювало більше, ніж в інших губерніях, механічних і чавуноливарних заводів, які мали і більші обсяги річного виробництва. Специфікою Подільської губернії були підземні розробки фосфоритів. У Волинській губернії підприємці великі обсяги виробництва досягли у лісорозробній, деревообробній, скляній, фарфоровій, цементній, паперовій і пивоварній промисловості.

Підводячи підсумок відмітимо, що в досліджуваний період у Київській, Подільській і Волинській губерніях важливим чинником прискорення економічного розвитку стало сільське підприємство. Найбільш

прибутковим було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та цукрова, борошномельна і винокурна галузі промисловості. Локомотивом інтенсифікації виробництва виступали сільські підприємці – переважно поміщики, купці, заможні селяни. Основою економічного розвитку було велике землеволодіння підприємливих поміщиків, які опанували ефективний метод господарювання – посідання сільськогосподарського та промислового виробництв. На початку XX ст. значну частину продукції виробляли на ринок і селянські господарства, опановуючи «премудрості» конкурентної боротьби й уміння отримувати прибуток.

Джерела та література:

1. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России по данным собранным Акцизным ведомством//Записки по свеклосахарной промышленности / М. А. Толпыгин. – Т. XL. – 1910. 1 марта. № 3. – 168 с.
2. Земледелие. – 1898. – № 18.
3. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва.– Біла Церква : Вид-во Пшонківський О. В., 2010.– 269 с.
4. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград : Тип. Т-ва под фирмой «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
5. Описание имений наследников Ф. А. Терещенка. – К., 1900. – 47 с.
6. Державний архів Житомирської області. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47.
7. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Спр. 16, 28, 61.
8. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – К., 1912. – 448 с.
9. Обзор Подольской губернии за 1911г.– Каменец-Подольский, 1912-121 с.
10. Обзор Вольнской губернии за 1911г. – Житомир, 1912. – 102 с.

ROMANYUK Nelya

Особенности развития предпринимательства в Киевской, Подольской и Волынской губерниях: 1861-1914 гг.

Рассматриваются особенности развития предпринимательства, разные его виды в сельском хозяйстве, промышленном производстве Киевской, Подольской и Волынской губерний во второй половине XIX – начала XX в.

Ключевые слова: предпринимательство, сельское хозяйство, сахарная, винокурная, мукомольная промышленность, Киевская, Подольская, Волынская губернии.

ROMANYUK Nelya

Features of development of enterprise in Kyiv, Podolsk And Volyn provinces: 1861-1914

Presents the specific features of developing entrepreneurship, as well as various types as to the organizational forms in agriculture and industrial production of Kyiv, Podillya and Volyn provinces in the late 19th – the early 20th centuries.

Key words: entrepreneurship, agriculture, sugar, distilling, flour-grinding industries, Kyiv, Podillya, Volyn provinces.